

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ'NDE HEMEDAN'IN SİYASİ TARİHİ

HAMADĀN'S POLITICAL HISTORY DURING GREAT SELJUK PERIOD

Gülseren AZAR NASIRABADI*

Öz

Cibal bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Hemedan Ortaçağ'da hem jeopolitik konumu hem de siyasî ve iktisâdî özellikleriyle ön plâna çıkmış bir merkezdi. Verimli topraklara sahip olan ve ticaret yolları üzerinde bulunan, diğer yandan bölgedeki askerî geçiş güzergâhının önemli noktalarından birisi olan Hemedan kuruluşundan itibaren birçok tarihî hadiseye tanıklık eden bir kent olmuştur. Müslümanlar tarafından ele geçirildikten sonra da gelişmeye devam eden şehir Selçukluların bölgeye gelişiyle Türklerin hâkimiyeti altına girmiş ve batıdaki önemli kentlerinden biri hâline gelmiştir. Her ne kadar Selçuklu hükümdarları hânedan üyelerini bu bölgeyi yönetmeleri için göndermişlerse de şehrin idaresinin kendilerine bağlı kalmasına özen göstermişlerdir. Bu sebeple Hemedan merkezli oluşabilecek bağımsızlık hareketlerine de izin vermeyerek olması muhtemel hadiselerin önüne geçmişlerdir. Selçuklu sultanlarının batıya doğru gerçekleştirdikleri fetihlerde önemli bir askerî ve siyasî üs görevini üstlenen Hemedan şehrine ayrı bir ihtimam gösterildiği devrin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Büyük Selçuklular döneminde

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/ Türkiye, gulserenceceli@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2576-7593>

Hemedan şehrinin haiz olduğu ehemmiyet ve bu kentte vuku bulan hadise ve gelişmeler kaynakların verdiği bilgiler ışığında ele alınacaktır.

•
Anahtar Kelimeler

Hemedan, Selçuklular, Tuğrul Bey, Cibal, Alparslan

•

Abstract

Hamadān, an important city of Jibal region, rose as a centre thanks to its geopolitical location and political and economic qualities during the Medieval period. Already containing fertile soil and being located on trade routes, Hamadān was also a significant crossroad point for military transit routes in the region and had witnessed numerous historical events since its foundation. Maintaining its rise with its capture by Muslims, the city came under the domination of the Turks with the arrival of the Seljuks and became their one of the most important cities in the west. Although the Seljuk rulers sent the dynasty members to govern the region, they also opted to keep the city's administration solely under their own control. Consequently, they survived potential unwanted incidents by avoiding the possibility of Hamadān-centred independence movements. The sources of this period clearly demonstrate that the Seljuk sultans displayed a special interest for the city of Hamadān which was a significant military and political base for westward Seljuk conquests. This study evaluates the significance of the city of Hamadān during the Seljuk period along with the incidences and developments the city experienced under the light of the data the sources provide.

•

Keywords

Hamadān, Seljuks, Tughril Bey, Jibal, Alparslan

GİRİŞ

Hemedan şehri gerek coğrafi ve stratejik gerekse tarihî açıdan çok önemli bir şehirdir¹. Cibal bölgesinin² önemli merkezlerinden birisi olan Hemedan, Elvend Dağı'nın eteklerinde yer alan düzlük arazide kurulmuştur³. Şehrin kuzeyinde Kazvin ve Azerbaycan, batısında Kirmanşâh, güneyinde Irak bölgesi, doğusunda ise Sâve bulunmaktadır. En eski devirlerden itibaren önemli bir ticaret merkezi olan Hemedan üzerinden Irak'dan Kafkasya, Horasan ve Türkistan'a giden ticaret ve askerî yolları geçmekteydi⁴.

Hemedan kelimesi tarihi kayıtlarda çeşitli şekillerde yazılmaktadır⁵. Şehrin ne zaman kurulduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır⁶. Kurulduğu

¹ Hemedan şehrinin İslâm coğrafyacılarının eserlerinde belirtilen özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, İstanbul 2013, s. 352; Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub, *Ülkeler Kitabı*, Türkçe trc. Murat Ağarı, İstanbul 2002, s. 454; İbn Hurdâzbi, Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Türkçe trc. Murat Ağarı, İstanbul 2008, s. 33, 46-47; Ebu Dülef Mis'ar b. Mühelhil, *İran Seyahatnamesi*, Türkçe trc. ve notlar: Serdar Gündoğdu, İstanbul 2018, s. 92-95; İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Ali, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s. 277-279; Yâkut el-Hamevî, Ebî Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut t. s., s. 410-417; Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Nüzhetü'l-kulûb*, Tashih ve Tehşiyeye: Muhammed Debir Siyâkî, Kazvin 1388hş, s. 115-117. Hemedan'ın tarihi coğrafyası hakkında ayrıca bkz. Emânullah Yağmâyî- Zehrâ Pürşabâniyân, "Huvîyet-i Târih-i Coğrâfyâ-yi Hemedân der Mutûn-e Muverrihân-e İslâmî ez Âgâz ta Asr-i Kâcâr", *Sohen-e Târih*, 25, Pâyiz ve Zemestân 1393hş, 29-50; Meryem Muhammedî- Mustafa Rezayî, "Coğrâfyâ-yi Târih-i Şehr-i Hemedân ez Âgâz ta Dovre-i Selcukî ber Esâs-e Mutûn-e Muverrihân ve Coğrâfyânevisân", *Mecmua-e Makalât-e Kongre-ye Mimârî ve Şehrsâzî-ye Ostân-e Hemedân*, 1395hş, s. 1-19; Muhammed İbrahim Zârî- Mustafa Rezâyî, "Coğrâfyâyî-e İktisâdî-ye Deşt-i Hemedân Behâr-e der Dovre-ye İslâmî (ez Karn-e Sevvom-e Hicrî ta Evâhir-e Dovre-i Kâcâriyye) ber Esâs-e İsnâd-e Mektûb-e Târihî ve Coğrâfyâyî", *Pejuheşnâme-i Târih-i İctimâî ve İktisâdî*, VII/2, (Pâyiz ve Zemestân) 1397hş, s. 45-71; Xavier de Planhol, "Hamadan: Historical Geography", *Encyclopaedia Iranica*, XI, s. 605-607.

² Cibal bölgesinin meşhur şehirleri arasında Hemedan, Kum, Kaşan, İsfahan, Kerec, Dinaver, Zencan, bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 277-280; Clément Huart, "Cibal", *İA*, III, s. 158.

³ Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 183.

⁴ Mirza Bala, "Hemedan", *İA*, V/1, s. 420.

⁵ Hemedan (همدان) ismi Asurluların çivi yazılı tabletlerinde "Amadana", Ahamenişiler döneminin büyük imparatorlarından I. Darius dönemindeki bir kitabe de eski Farsça yüzünde "Hangmatana", Elamca kısmında "Agmadana" şeklinde yazılmıştır. Grek tarihçi Herodot bu kelimeyi "Agbatana" olarak verirken, Ermeni kaynaklarında "Ahmatan", "Hemetan" ve "Ahmetan" şeklinde geçmektedir. Tevrat'ta ise "Akmetada" olarak ifade edilen bu isim Arap kaynaklarında "Hemezan" (همزان) olarak verilmektedir. Bkz. Bala, "Hemedan", s. 420; N. R. Frye, "Hamadhân", *EL*, s. 105; Yazıcı, "Hemedan", s. 183.

dönemden itibaren bölgede önemli bir yer edinen Hemedan Medlere başkentlik yapmıştır. Şehir Ahamenişiler zamanında da bu önemini devam ettirmiş⁷ ise de Sasaniler devrinde ehemmiyetini kısmen kaybetmiştir. Ancak Müslümanlar tarafından ele geçirilişi ile birlikte eski önemine yeniden kavuşmuştur.

Şehir Hz. Ömer zamanında (634-644) Nihavend Savaşı'nın 21 (642) hemen akabinde Müslüman hâkimiyetine girmiştir⁸. Bölgenin önemli şehirlerinden olmak vasfını hem bu dönemde hem de daha sonraki Emevîler ve Abbâsîler devirlerinde devam ettirmiştir⁹. Müslüman hakimiyetiyle birlikte imar faaliyetlerinde kendisini gösteren bir yoğunluk göze çarpmaktadır¹⁰. Abbâsîlerden sonra önce Ziyârîlerin¹¹ (928-1090) ardından Büveyhîlerin (932-1062) ve daha sonra da Kâkûyîlerin¹² (1007-1119) eline geçmiştir¹³.

Selçukluların Hemedan'ı Ele Geçirme Teşebbüsleri

XI-XII. yüzyıllar arasında Maverâünnehir'den Azerbaycan ve Anadolu'ya, Suriye'den Kirman'a kadar çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Büyük Selçuklu Devleti şüphesiz ortaçağ Türk tarihinin en önemli devletlerinden birisidir¹⁴.

⁶ Hemedan şehrinin eski tarihi ve ne zaman kurulduğuna dair görüşler hakkında bkz. Bala, "Hemedan", s. 420-421.

⁷ Şehrin bu dönemdeki önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Frye, "Hamadhân", s. 105; Yazıcı, "Hemedan", s. 183; Bala, "Hemedan", s. 420-421; Hemedan'ın Ahamenişiler dönemindeki önemi hakkında ayrıca bkz. Feribâ Şerfiyân- Ketâyûn Fikri Pûr- Azâdi Heyder Pûr, "Berresi ve Tahfîl Mehr-i Ostovâne-i Hahamenîşi Mekşûfe ez Hemedân", *Fasl-nâme-i İlmî Fennî Hunerî*, S. 64, s. 41-48; Stuart C. Browne, "Ecbatana", *Encyclopaedia Iranica*, VIII, s. 80-84.

⁸ Frye, "Hamadhân", s. 105; Bala, "Hemedan", s.422.

⁹ Emevîler döneminde halife Abdülmelik b. Mervan döneminde sikke bastırılan şehirlerden birisi de Hemedan'dır. Abdülhüseyin Zerrinkûb, *Târih-i İrân Bad ez İslâm*, Tahran 1387hş, s. 91.

¹⁰ Frye, "Hamadhân", s. 105; Yazıcı, "Hemedan", s. 184; Hemedan şehrinde yapılan imar faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed İbrahim Zârî, "Sahtar-e Kalbodî - Fezây-i Şehr-i Hemedân ez Agâz-e Dovre-i İslâmî ta Pâyân-e Dovre-i Kâcâr Beresâs-e Medârik ve Şevâhid-e Mevcud", *Nâme-i Bastânşinâsî*, 1 (Pâyîz ve Zamestân) 1390hş, s. 57-82.

¹¹ Ziyârîler Hazar denizinin güneydoğusunda Cürcân ve Taberistan'da hüküm süren Deylemlî bir hânedandır. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *DİA*, LIV, İstanbul 2013, s. 498.

¹² Irak-ı Acem ve Yezd bölgesinde hüküm süren Kâkûyîler hânedanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Clément Huart, "Kâkûyîler", *İA*, VI, 108-109; Ahmet Güner, "Kâkûyîler", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 219-221.

¹³ Bala, "Hemedan", s. 422; Yazıcı, "Hemedan", s. 184.

¹⁴ Büyük Selçuklu tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416; C. E. Bosworth, "Saldjukids", *EI*, VIII, s. 936-959; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dönemi Alp Arslan ve Zamanı*, III, Ankara 1992; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, Ankara

Cend şehrine yerleştikten sonra İslâmiyeti kabul eden ve gayrimüslim Türklere karşı yaptığı gazalarda adını duyuran Selçuk Bey'in oğullarından Arslan Yabgu daha sonra Maverâünnehir'de faaliyet göstermeye başlamıştı. Babasının ölümü sonrasında ailenin liderliğini üstlenen Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından 416 (1025) yılında yakalanmasından sonra ise yönetim Tuğrul ve Çağrı beylerin eline geçmişti. Ancak Arslan Yabgu'nun emrinde olan Türkmenler yeni Selçuklu beylerinin hakimiyeti altında yaşamak istemediler. Gazneli Mahmud'a haber göndererek 4.000 hane olduklarını ve onun emri altına girmek istediklerini bildirdiler. Daha sonrasında da Sultan Mahmud'un izni ile erkek kadın çocuk yaşlı hep beraber hayvanlarını da yanlarına alarak Horasan'a geldiler¹⁵. Adı geçen hükümdarın 1030 tarihindeki ölümüne kadar Gaznelilerle bir sıkıntı yaşamayan bu gruplar sonrasında onun yerini alan oğlu Mesud'un kendilerine karşı takip ettiği olumsuz siyaset ve beylerini öldürmesi üzerine isyan ettiler. Balhan Dağına çekilen öldürülen beylerin oğullarından bazıları bir ara Azerbaycan taraflarına gittiler. Sonrasında buradan geri dönen Türkmen beylerinden Mansûr ve Göktaş Hemedan'ı kuşattılar. Bu sırada şehir Kâkûyîlerin elinde olup hâkimi de Ebû Kalicar b. Alâüddevle idi. Türkmenler önce anlaşma yaparak geri çekildiler ise de sonrasında muhasaraya yeniden başlayıp 430 (1038-1039) senesinde şehre girdiler. Ebû Kalicar ise şehrin ileri gelenleri ve tüccarlarla beraber Kinkever'e kaçtı. Bu sırada Türkmen liderlerinden Göktaş, Boğa ve Kızıl da orada idiler. Ancak çok geçmeden şehirde bulunan Deylemlilerin aralarında huzursuzluklar çıktı. Bu durum karşısında Türkmenler Ebû Kalicar'a haber göndererek onu, Hemedan'a geri çağırdılar. Ancak gelir gelmez kendisine saldırdılar. Meseleden haberi olan Ebû Kalicar'ın babası Alâüddevle b. Kâkûyî İsfahan'dan gelerek burada bulunan Türkmenlere saldırdı ve onları mağlup etti. Bir kısmını öldürerek bir kısmını da esir etti¹⁶.

1993; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993; Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul 2001; Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2009; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365-371; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul 2012; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, I, İstanbul 2013; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan Fethin Babası*, İstanbul 2019.

¹⁵ Gerdîzî, Ebû Said Abdu'l-Hayy, *Zeynü'l-Ahbâr*, İhtimam: Rahim Rezâzademülk, Tahran 1384hş, s. 273.

¹⁶ İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzeddîn, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 2008, s. 9-11; Azimî'ye göre ise 430 (1038-1039) senesinde Türkmenler Hemedan'ı ele geçirerek burayı yağmaladılar ve hatta şehrin hâkimi Ebû Câfer Kâkûyî İsfahan'a kaçmak zorunda kaldı. Azimî, Ebû Abdullah Muhammed, *Azimî Tarihi*, yay. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 3.

Oğuzların bölgedeki faaliyetlerinden Abbâsî halifesi el-Kâim Biemrillah (1031-1075) da rahatsız olmaktadır. Nitekim Nişâbûr'un ele geçirildiği ve Selçuklu beyleri Tuğrul ve Çağrı'nın burada bulunduğu 429 (1038) yılında Abbâsî hilâfetinin elçileri kendilerine geldi. Halife, Tuğrul ve Çağrı beylerden Nişâbûr, Rey, Hemedan ve Cibâl'de bulunan Oğuzların yağma ve talan faaliyetlerine son vermelerini istemekteydi¹⁷. Bu sırada Selçuklular 1035 yılında girdikleri Horasan bölgesinde Gaznelilerle olan mücadelelerinin en zirve dönemini yaşamaktaydılar¹⁸. Nihayetinde 1040 senesi Mayıs içerisinde gerçekleşen Dandanakan Savaşı sonrasında Horasan'ı kesin olarak ele geçirdikleri gibi devletlerini de kurdular. Bunun hemen akabinde toplanan kurultayda Tuğrul Bey Sultan seçilirken aile bireylerinin de fetih yönleri belirlendi. Selçukluların batı fetihlerinin gerçekleşmesi için Hemedan ve çevresini ele geçirme görevi de Tuğrul ve Çağrı Beylerin kardeşi olan İbrahim Yınal'a¹⁹ tevdi edildi²⁰. İşte bu çabalar içerisinde İbrahim Yınal 433 (1041-1042) senesinde Rey üzerine yürüdü ise de öncelikle Kâkûyîler ile anlaşmaya çalıştı. Bunun için Zahireddîn Ebû Mansûr Ferâmurz'a haber gönderdi. Ancak Ebû Mansûr Ferâmurz bunu kabul etmeyerek Hemedan ve Burûcird'i ele geçirdi. Daha sonra da kardeşi Ebû Kalicar Gerşasf b. Alâüddevl'e İsfehân şehrini iktâ etti²¹. Böylelikle İbrahim Yınal'ın çabaları sonuçsuz kaldı.

Selçuklular Hemedan ve çevresini ele geçirmek için gayret sarf ederken Kâkûyîlerin ciddi direnişi ile karşılaştılar. Yeniden harekete geçen İbrahim Yınal, Rey ve Burûcird'i ele geçirmesinin ardından 434 (1042-1043) yılında Hemedan üzerine yürüdü. Şehrin hakimi olan Ebû Kalicar Gerşasf, İbrahim Yınal'ın gelmekte olduğunu öğrenince Sâbûr-Hâst'a hareket etti. Surların önünde karargâh kuran İbrahim Yınal'a şehir halkı itaat etmeye ve onun emirlerine

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 64-65; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 111.

¹⁸ Selçukluların Gazneliler ile mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 197-351; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 61-89.

¹⁹ İbrahim Yınal, Tuğrul ve Çağrı Beylerin anne bir kardeşleri idi. Hüseyinî, Sadrüddîn Ebû'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara 1999, s. 13; Râvendî, Muhammed b. Ali, *Rahatü's-südur ve ayetü's-sürur*, I, Türkçe trc. Ahmet Ateş, Ankara 1999, s. 102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 65; Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârih*, *Selçuklu Devleti*, Türkçe trc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2011, s. 95; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 269; İbrahim Yınal hakkında bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, XXIII, İstanbul 2013, s. 117-143.

²⁰ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 103; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 95; Şebankarei, Muhammed b. Ali, *Mecmuai'l-ensab*, Tashih: Mir Hâşim Muhaddis, Tahran 1376 hş, s. 98; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 88.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 93-94.

uymaya hazır olduklarını ama öncelikle Gerşasf'ın hükmünden kurtulmaları gerektiğini bildirdiler. Çünkü onun geri dönüp dönmeyeceğinden emin olmadıklarını ancak yakaladığı takdirde itaat etmeye hazır olduklarını ifade ettiler. Bunun üzerine İbrahim Yınal halktan biraz para topladıktan sonra Gerşasf'ın bulunduğu Sâbûr-Hâst'a yürüyüp burayı kuşattı ve gösterilen direnişe karşın şehri ele geçirdi. Halkın malları yağmalandı ve birçok ganimet ele geçirildi. İbrahim Yınal Rey'e gittiğinde Tuğrul Bey de buraya gelmişti. İbrahim Yınal'ın Rey'e gittiğinin haberini alan Gerşasf ise Hemedan'a geri dönerek şehre yeniden sahip oldu.

Ancak bu defa bizzat Tuğrul Bey Hemedan üzerine giderek şehri Gerşasf'dan aldı ve ayrıca Kinkever Kalesi'ni de kendisine teslimini istedi. Ancak kalenin teslim olmadığını ve Gerşasf'a olan bağlılığını görünce ona bu kalede kalmasına müsaade etti. Ardından da Rey'e döndü ve Nâsır el-Alevî'yi Hemedan'a naib tayin etti²². Fakat Gerşasf 436 (1044-1045) senesinde Kinkever'den ayrılarak Hemedan'ı tekrar ele geçirdiği gibi Tuğrul Bey'in nâibini buradan çıkardı ve kendi adına hutbe okuttu.

Bunun üzerine Tuğrul Bey, Cibal'in ele geçirilmesi görevini İbrahim Yınal'a vererek 437 (1045-1046) yılında kendisini bölgeye gönderdi. Gerşasf korkarak Hemedan'ı terketmesi üzerine şehir kesin olarak Selçukluların hakimiyetine girdi²³.

Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal Arasındaki Anlaşmazlık ve Hemedan

İbrahim Yınal Hemedan'ı kendisine merkez olarak seçmişti. Ancak bu durum uzun sürmedi ve Tuğrul Bey 441 (1049-1050) senesinde kardeşinden şehri ve Cibal bölgesindeki diğer kalelerin kendisine teslim etmesini istedi. Zira Tuğrul Bey için Hemedan'ın önemi çok büyüktü. Çünkü burasını batıya doğru yapacağı fetih hareketlerinde bir üs olarak kullanmak istemekteydi²⁴. Bunun üzerine

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 102-104; Huart, "Kâkûyiler", s. 109; İbrahim Yınal'ın bölgedeki faaliyetleri için ayrıca bkz. Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", s. 123-124.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 115-117.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 178; Râvendî, Tuğrul Bey'in Hemedan'a gelişi ile ilgili bir olaydan bahseder. Kendisinin işittiğine göre Sultan Hemedan'a geldiğinde orada evliyadan üç kişi bulunmaktaydı. Bunlar Baba Tahir, Baba Cafer ve Şeyh Hamsa (Hemşa) idi. Hemedan civarında küçük bir dağ vardı ve bu kişiler burada duruyorlardı. Onları gören Tuğrul bey ordusunu durdurarak veziri Amidülmülk Kündürî ile birlikte yanlarına gitti ve ellerini öptü. Baba Tahir biraz mecnun gibiydi. Kendisi sultana "Ey Türk Allah'ın kullarına ne yapacaksın?" diye sordu. Sultan da "Ne buyurursan!" dedi. Baba da "Allah'ın buyurduğu şeyi yap." diyerek "Muhakkak ki Allah adalet ve ihsan yapılmasını emreder." şeklindeki ayeti söyledi. Sultan ise ağlayarak "Öyle yaparım"

İbrahim Yınal isyan ettiyse de bir süre sonra ağabeyine boyun eğmek zorunda kaldı. Tuğrul Bey kardeşinin elindeki kalelerin çoğunu ele geçirdi²⁵. Daha sonra kendisine baş kaldırmasına rağmen onu affetti ve İbrahim Yınal, ağabeyinin yanında kalmaya başladı. Bir süre sonra da Sultan Musul'u kardeşinin hakimiyetine bıraktı. Fakat İbrahim Yınal 450 (1058-1059) senesinde Musul'dan ayrılarak Cibal bölgesine gitti. Bu davranışı Sultan tarafından isyan alâmeti olarak görüldüğünden kendisini yanına çağırıldı²⁶. Halifenin de mektup yazarak dönmesini istemesi ile İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Ancak bu sırada Arslan Besâsîrî ve Kureyş b. Bedran önce Musul'u kuşatmışlar ardından da buradan ayrılmışlardı. Tuğrul Bey asileri takip etmek üzere Nusaybin'e doğru yola çıktığı sıralarda İbrahim Yınal da 26 Ramazan 450 (16 Kasım 1058) tarihinde Hemedan'a ulaşmıştı. Türkmen obalarına giden İbrahim Yınal Türkmenlere anlaşma yaparak bazı konularda kendilerine söz verdi. Bu hususlar Sultan Tuğrul ile asla barış yapmayacağı, devletin başına geçtiği takdirde onları buldukları yurtlarından çıkarıp Irak ya da başka bir bölgeye göndermeyeceği ve vezir tayin ederken kendilerine danışacağı şeklinde idi.

İbrahim Yınal'ın ağabeyi ile karşı karşıya gelmesinde Arslan Besâsîrî ve Fâtimî Halifesi de etkili olmuştu. Nitekim bu kişiler İbrahim Yınal'ı saltanatı ele geçirerek tüm Selçuklu ülkesine sahip olması hususunda teşvik ediyor ve cesaretlendiriyorlardı²⁷. Bu arada Tuğrul Bey de Besâsîrî'yi takibi bırakıp onun

---

deyince Baba onun elini tutarak "Benden bir şey kabul eder misin?" dedi. Tuğrul bey "Evet" diye cevap verdi. Baba Tahir'in elinde yıllardan beri abdest aldığı ibriğin kırık başı vardı. Bunu parmağından çıkartarak sultanın parmağına geçirdi ve "Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol!" dedi. İşte sultan da bu hediyeyi muskaları arasında saklar savaş olunca parmağına takardı. *Rahatü's-südur*, I, s. 97-98.

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 137; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 59; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 126.

²⁶ Tuğrul Bey hadimi Savtekin'i halifenin verdiği sık altın işlemeli ipek bir ferace, altın işlemeli bir Mekke sarığı ve yine işlemeli bir at ile birlikte İbrahim Yınal'a elçi olarak gönderdi. Ayrıca kardeşinden gönderdiği giysileri giymesini ve acilen Bağdat'a gelmesini de istedi. Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebül-Muzaffer Şemsüddîn, *Mir'âtü'z-zamân fî tarihî'l-âyân'da Selçuklular*, Türkçe trc. Ali Sevim, Ankara 2011, s. 44; Erdoğan Merçil, "Emir Savtegin", *Selçuklular Makaleler*, İstanbul 2011, s. 71.

²⁷ Rivayetlere göre Mısırlılar İbrahim Yınal ile mektuplaşıyorlardı. Bundârî, el-Feth b. Ali b. Muhammed, *Zübetü'n-nusra ve nühetü'l-usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, Ankara 1999, s. 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 200-201; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, s. 48; Gregory Abül-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, I, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 313; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 235; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 136. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin bildirdiğine göre (*Mir'âtü'z-zamân*, s. 48) Arslan Besâsîri İbrahim Yınal'ı mektuplarla kıskırtmakta idi. Ancak reisü'r-rüesa İbnü'l-Müslime, Besâsîrî ve Mısır halifesi'nin İbrahim Yınal'a

peşinden Hemedan'a yönelmişti. Hareketinden önce de veziri Amüdülmülk, eşi Altuncan Hatun ve eşinin oğlu olan evlatlığı Enûşirvan'ı bir miktar askerle 450 yılının Şevval ayında (Kasım-Aralık 1058) Bağdat'a göndermişti²⁸. Ancak Hemedan'a vardığında etrafına topladığı Türkmenler sayesinde güçlenmiş olan kardeşinin karşısında tutunamamış ve mağlup olarak şehre sığınmak zorunda kalmıştı. Düştüğü bu zor durumdan kurtulmak üzere de kardeşi Çağrı Bey ve oğulları Yâkûfî, Kavurd ve Alparslan'a mektup göndermenin yanı sıra Bağdat'a da haberciler göndermişti. Sultan'ın durumu Bağdat'da yayılınca Altuncan Hatun'da Hemedan'a doğru harekete geçti.²⁹ Diğer yandan Tuğrul Bey'in gönderdiği mektup yerini bulmuş ve yeğenleri yardımına gelmişti.³⁰. İki taraf arasında yapılan muharebeyi İbrahim Yınal kaybetti ve esir edilerek Tuğrul

-
- gönderdiği mektupları, bunları getirip götürerek casusu yakalatmak sureti ile ele geçirdi. Ama İbnü'l-Müslime İbrahim Yınal'ın gönülünü almak için bu elçiyi öldürtmedi ve serbest bıraktı. Bu durum karşısında casus İbrahim Yınal'a giderek herşeyi anlattı ve o da durumun açığa çıkmasından korkarak bir gece ordusunun büyük bir kısmıyla gizlice Hemedan'a doğru yola çıktı.
- ²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 200-201; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 12; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara 2014, s. 34; Sibt İbnü'l-Cevzî'nin bildirdiğine göre (*Mîr'âtü'z-zamân*, s. 48) Tuğrul bey İbrahim Yınal'dan uzakta olduğu için onun bu hareketini geç fark etti. Ancak durumu haber alan Sultan, kardeşinin kendisinden önce Hemedan'a vararak buradaki Türkmen obalarına sahip olması ve onlardan asker desteği almasının yanı sıra şehirdeki hazineleri, malları ve silahları ele geçirmesinden korktuğu için derhal harekete geçti.
- ²⁹ İbnü'l-Cevzî'ye göre (*el-Muntazam*, s. 35) Tuğrul Bey'in durumu Bağdat'ta yayılınca Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun, veziri ve Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvan Hemedan'a gitmek istediler. Ancak bazı kişiler Arslan Besâsiri'nin Bağdat'a gelmekte olduğu haberini yayınca Amidülmülk, Tuğrul Bey'e yardım etmekten vazgeçti. Bunun üzerine Altuncan Hatun onu yakalatmak istedi ise de vezir kaçmayı başardı. Diğer taraftan Hatun ile beraber hareket eden Oğuzlar onun beraberinde bulunan silâh, giyisi ve diğer çeşitli malları aldılar ve kısa bir süre sonra da Altuncan Hatun kendisiyle beraber olan ordunun büyük bir kısmıyla Hemedan'a yöneldi. İbnü'l-Adîm'e göre Altuncan Hatun'un Hemedan'a doğru yola çıkmasından sonra Amidülmülk ve Enûşirvan da onlara katılmak üzere yola çıktılar. İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kasım Kemâlüddîn Ömer, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi, Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar, Ali Sevim, Ankara 1989, s. 4-5; İbnü'l-Esîr ise (*el-Kâmil*, VIII, s. 201) Tuğrul bey'in eşi Altuncan Hatun ve vezir Amidülmülk Kündürî'ye haber göndererek yardım istediğini bildirir. Bu mesele hakkında ayrıca bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 48-49.
- ³⁰ Sultan Tuğrul Bey'in yeğeni Alparslan'a yazdığı mektup hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 40; Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, s. 42.

Bey'in yanına getirildi³¹. Ardından da 9 Cemaziyelahir 451 (23 Temmuz 1059) tarihinde ağabeyinin emriyle öldürüldü³².

Hemedan'ın Bir Merkez Olarak Kullanılması ve Şehirde Meydana Gelen Bazı Hadiseler

Hemedan şehri Selçuklular tarafından ülkenin batı ile olan ilişkilerinde ve fetihlerinde bir üs vazifesi görmekteydi. Tuğrul Bey'in zaman zaman Hemedan'da bulunduğu bilinmektedir³³. Bununla birlikte hânedan üyelerinin de bu şehirde kimi vakitler ikame ettikleri de anlaşılmaktadır³⁴. Diğer yandan Tuğrul Bey döneminde halife el-Kâim Biemrillah'ın kızı ile Tuğrul Bey'in evliliği meselesinde de Hemedan ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayda göre vezir Amidülmülk, Tuğrul Bey'in halifenin kızı ile evlenmesi hususunda arabuluculuk görevini üstlenmişti. Amidülmülk halifenin olumsuz tavrı üzerine 26 Cemaziyelahir 453 akşamı (18 Temmuz 1061) mihr için beraberinde getirmiş olduğu para, mücevherat ve diğer şeyler olduğu halde Bağdat'dan ayrılarak Hemedan'a döndü. Hatta hilâfet ve Selçuklular arasındaki bu anlaşmazlık şehir halkının korku ve endişeye kapılmasına sebep oldu³⁵.

Hemedan halkının zaman zaman siyasi otoriteye karşı bazı muhalif hareketlerde bulunduğu da görülmektedir. Bu konuda ilk örnek Tuğrul Bey'in ölümü ile ortaya çıkan hadiselerdir. Nitekim, Tuğrul bey 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) de vefat ettiği sıralarda Hemedan'da bazı karışıklıklar baş gösterdi. Şehirde başıboş serseriler olaylar çıkararak içlerinde şehrin amîdi ve şahnesinin de olduğu 700 kişiyi öldürdüler. Hatta maktûllerin karşısında davul ve nefesli sazlar

³¹ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 13-14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 204-205; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 64; Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed, *Ravzatü's-safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Türkçe trc. ve notlar: Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 83; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 41.

³² Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 106; Azimî, *Tarih*, s. 15; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 205; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 14; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 64; Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 313; Kafesoğlu, "Selçuklular", X, s. 367; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 52; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 137-138; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 121; Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", s. 137; Hüseyinî (*Ahbâr*, s. 14) İbrahim Yınal'ın ölüm tarihini 19 Cemaziyelahir 451 (2 Ağustos 1059) olarak vermektedir.

³³ Tuğrul Bey'in Hemedan'da bulunduğu dair bilgiler hakkında bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 92, s. 114.

³⁴ Bu meseleye örnek olarak Hatice Arslan Hatun gösterilebilir. Nitekim kendisinin halife ile evleneceği sırada Hemedan'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Hatice Arslan Hatun'u 448 yılı Safer ayında (Nisan-Mayıs 1056) halife ile nikâhı kıydı. Onun Bağdat'a getirilmesi için de hadim Mübarek Hemedan'a gönderildi. Nitekim Hatun bir süre sonra Bağdat'a giderek halife ile bir araya geldi. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 15.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 73-74; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 96.

eşliğinde kadınlar ile eğlenerek yiyip içtiler. Öyle ki, onların bu hareketleri ay sonuna kadar devam etti³⁶.

Şehir halkının idareye muhalif davranışlarından bir diğeri de Sultan Alparslan (1074-1072) döneminde gerçekleşmiştir. Sultan Gürcüler ve Ermeniler üzerine yaptığı sefer dönüşünde ordusu ile birlikte 456 (1064) yılında Hemedan'a gelmişti³⁷. Alparslan, Hemedan'a girdiğinde askerlerinin bazı olumsuz davranışları karşısında halk, evlerine çekilirken şehir esnafı da dükkânlarını kapattı ve askerlere hiçbir şey satmamaya başladı. Bu durum karşısında zor duruma düşen askerler de çareyi Sultan Alparslan'a Hemedan halkını şikayet etmekte buldular. Nitekim şehir halkı daha önce de birtakım kötü davranışlarda bulunmuş hatta Amîd İbn Tuğrul Bey'i öldürmüşlerdi³⁸. Askerlerin şikayetlerini dikkate alan Sultan onlara halkın evlerine yerleşmelerini ve onlara iyi davranmalarını emretti. Bu durum karşısında askerler şehre girdi ve halk onlardan huzur ve güven içerisinde şehirde kalabilmelerinin sağlanmasını istedi. Askerler şehirde fitne çıkaran bir grubu öldürdüler ve geride kalanlar ise Hemedan şehrinden kaçıp gittiler.

Sultan Alparslan'ın Hemedan'daki Faaliyetleri

Sultan Alparslan döneminde Hemedan yine çok önemli bir merkez olarak Selçuklu Devleti'ne hizmet etmekteydi. Cibal bölgesindeki şehirler ile Irak-ı Arab bölgesi arasındaki bağlantı noktası Hemedan şehri idi. Bu sebepten ötürü sultan ve maiyeti zaman zaman Hemedan şehrinde bulunuyorlardı. Örneğin bu dönemde Selçuklulara bağlı Musul Emîri Müslim b. Kureyş 456 (1063-1064) yılında vezir Nizâmülmülk ile görüşmek için Hemedan'a gitti. Kendisi vezirin huzuruna çıkarak eteğine yapıştı ve sultan ile aralarını düzeltmesini istedi. Nizâmülmülk, Musul Emîri ile Sultan Alparslan'ın barışmasını sağladı ve Sultan, Emîr'e bazı başka yerlerin yönetimini de ihsan etti.

³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 83; Sibt İbnü'l-Cevzî (*Mîr'âtü'z-zamân*, s. 120) bu bilgilere ek olarak bu kişilerin Hemedan'a kendi istedikleri bir kişiyi Amîd'in yerine atadıklarını ifade etmektedir. Ayrıca bkz. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 200.

³⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 137; Alparslan, hâcib Porsuk'u Hemedan'dan Huzistan sahibi Hezaresb'e göndererek Tuğrul bey'in ölümünden beri ödenmeyip birikmiş olan 1.000.000 dinar vergiyi ödemesini istedi. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 138; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 61; Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, s.127.

³⁸ Burada kastedilen Tuğrul Bey'in ölümüyle gerçekleşen hadiseler olmalı ve o dönemde öldürülen Amîd de burada ismi belirtilen İbn Tuğrul Bey olmalıdır. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 137.

Sultan Alparslan'ın da bir merkez olarak Hemedan şehrini kullandığı hususunda bir örnek de Fazluye'nin kendisini burada ziyaretidir. Sultan Alparslan 14 Zilhicce 457'de (16 Kasım 1065) Hemedan'dan İsfahan'a giderek burada 40 gün kalmıştı. İşte kendisi Hemedan'da bulunduğu sırada Şebankare Emîrlerinden Fazluye onun yanına geldi. Sultan Alparslan kendisine izzet ve ikramlarda bulundu ve hilâtlar verdi. Ayrıca onunla birlikte gelenlere de hilâtlar, çadırlar otağlar altın işlemeli eyerli atlar, gümüş ve altın kaplar ve daha pek çok hediyeler verdikten sonra Fazluye'nin çadırının kapısının önünde üç vakit nevbet vurulmasını buyurdu. Ayrıca askerlerinden bir bölümünü de hazırlatarak kardeşi Kavurd'un hâkimiyetine son vermesi için Fazluye ile birlikte Şiraz'a gönderdi³⁹.

Bu dönemde Sultan Alparslan'ın yaşadığı bir diğer hadise de Hemedan halkı ile devlet arasındaki ilişkileri göstermesi açısından önemlidir. Sultan Alparslan 457 yılı Safer ayı başlarında (Ocak-Şubat 1065) Şiraz'dan İsfahan'a doğru yola çıkmıştı. Ancak bu yolculuk sırasında Sultan atından düştü. Kendisi bu olayın Hemedan halkına karşı yaptığı kötü davranışlarından dolayı başına geldiğini düşündü ve Hemedan Nâzırı Ebû Muhammed ed-Dihistanî'ye mektup yazarak şehre giriş ve bazı gümrük vergilerini kaldırmasını, hakla iyi davranarak onlardan aldığı para ve bunun gibi maddî şeyleri geri vermesini istedi. Ancak Nâzır bu mektubu gizleyerek Alparslan'ın isteğini yerine getirmede. Buna sebep olarak da eğer şehre giriş vergilerini ve halktan aldığı şeyleri geri verecek olursa o zaman devlet hazinesine vergi gönderemeyeceğini ve sultanın kendisinden istediği ekonomik yükümlülükleri yerine getiremeyeceğini düşündü. Ancak Nâzır bir süre sonra nefes darlığı sebebiyle ölünce meselenin anlaşılması mümkün oldu. Nitekim sultanın gönderdiği mektup ondan kalan eşyaları arasından çıkarak okundu. Hemedan halkı durumu öğrenince "*Nâzır'ın uğradığı bu son, onun bize karşı kötü niyetli olmasından ileri gelmiştir.*" dediler⁴⁰.

Sultan Alparslan'ın 462 (1069-1070) senesinde Anadolu tarafına gitmeden önce de Hemedan şehrinde bulunduğu bilinmektedir⁴¹. Yine Sultan 463 yılı Zilkade ayında (Temmuz-Ağustos 1071) Hemedan'dan hareket ederek Erciş ve Malazgirt şehirlerini ele geçirmişti⁴². Malazgirt Savaşı'nın yapıldığı dönemde de

³⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 137-139; Erdoğlan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s. 23; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991, s. 4; Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 46; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 157-158.

⁴⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 139-140; Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 71.

⁴¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 163.

⁴² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 166; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 80-81.

Hemedan ile ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır. Nitekim Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in kalabalık bir ordu ile yola çıktığını duyan Sultan Alparslan'ın yanında çok az sayıda askeri bulunmaktaydı. Kıtlık sebebiyle malları telef olan sultanın askerleri adeta bir bozguna uğramış gibi Suriye'den Horasan'a dönmüşlerdi. Düşman ile savaşmaya kararlı olan Alparslan eşi Seferiyye Hatun ve veziri Nizâmülmülk'ü Hemedan'a yolladı. Ardından da vezirine haber göndererek, Hemedan'dan kendisine asker toplayıp göndermesini emretti⁴³. Sultanın, Nizâmülmülk'ü Hemedan'a göndermesinin sebebi ise Irak, Horasan ve Mazenderan'ı muhafaza etmekte⁴⁴.

Malazgirt Savaşı sonunda Sultan Alparslan zafer kazandığında düşmanın elindeki haç da ele geçirilmişti. Ahşaptan yapılmış, baş tarafı gümüşten ve üzerinde firuzeler bulunan bu haç Hemedan'a yollandı. Bu haç ile beraber gümüşten bir kutuya benzer bir şeyin içinde bulunan bir İncil de gönderildi. Alparslan Hemedan'daki Nizâmülmülk'e gönderdiği bu haçın halifeye iletilmesini buyurdu. Bu sayede Sultan kazandığı zaferi bildirmiş oluyordu⁴⁵. Nitekim Sultan Alparslan Malazgirt Zaferi'nden sonra da önce Rey'e oradan da Hemedan'a gitti⁴⁶.

Sultan Alparslan'ın Ölümünden Sonra Hemedan Şehri

Selçuklu Devleti'nin büyük hükümdarlarından birisi olan Sultan Alparslan başarılarından sonra 10 Rebiülevvel 465 (24 Kasım 1072) tarihinde hayatını kaybetti. Sultan Alparslan'ın kardeşi olan ve sultan vefat ettiği sırada Kirman'da bulunan Kavurd Bey ise haberi alır almaz saltanatı ele geçirmek için Rey şehrine doğru harekete geçti. Ancak Melikşâh ve Nizâmülmülk ondan önce Rey'e vararak Kavurd üzerine birlikte harekete geçtiler. İki taraf arasında 4 Şaban 466 (15 Nisan 1073) senesinde Kerec yakınlarında gerçekleşen mücadeleyi Melikşâh kazandı. Daha sonra Kavurd Bey yakalanarak Hemedan'a gönderildi ve Ebû Hâşim el-Câferî'nin evine hapsedildi⁴⁷. Nitekim Kavurd Bey Hemedan'a

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 98; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 169; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 94; Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, s. 183-184.

⁴⁴ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 34; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 95.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 99; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 179.

⁴⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî (*Mîr'âtü'z-zamân*, s. 173) bu bilgileri İbnü'l-Kalanisî'den nakille vermektedir. Ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 108; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 187.

⁴⁷ Kavurd Bey'in yakalanması ve ölümü ile ilgili Sibt İbnü'l-Cevzî'de geçen bir rivayete göre Sultan Melikşâh amcası Kavurd Bey'in bulunduğu yeri haber alınca harekete geçerek yanındakilerden birisini onu yakalaması için görevlendirdi. Kavurd Bey yakalanıp getirildiği sırada bir tepede oturmakta olan Melikşâh yiyecek istedi ve Müslim b. Kureys, İbn Mezyed ve İbn Verram'ı

götürüldükten sonra Melikşâh da şehre gelmişti⁴⁸. Daha sonra Sultan, Kavurd Bey'in ölüm emrini verince amcası boğulmak sureti ile katledildi⁴⁹. Oğullarının ise gözlerine mil çekildi. Kavurd Bey'in oğullarından en büyüğü olan Sultanşah İshak b. Kavurd Bey ise 466 (1073) senesinde kendisi gibi gözlerine mil çekilmiş olan iki kardeşini de alarak Hemedan'dan Kirman'a gitmiştir⁵⁰.

Ahmed b. Mahmud'un Hemedan ile ilgili verdiği bilgiler arasında şehir ile ilgili önemli bir kayıt geçmektedir. Müellifin belirttiğine göre 480 (1087-1088) yılında Hemedan'da büyük bir deprem olmuştur. Yedi gün boyunca sarsıntılar yaşanmış ve şehrin evleri yıkılarak harap olmuştur. Bu âfetin yüzden pek çok kişi harap olan evlerin altında kalarak ölmüştür. Hayatta kalanlar da kentte duramamış ve çöle kaçmak zorunda kalmışlardır⁵¹.

Sultan Melikşâh 15 Şevval 485 de (18-19 Kasım 1092) vefat etmişti. Bu durum karşısında her ne kadar sultanın veliahtı Şehzade Berkyaruk olsa da eşi Terken Hatun oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak istedi. Bunun için Abbâsî halifesine Mahmud adına hutbe okutturan Terken Hatun oğlu ile birlikte Bağdat'dan İsfahan tarafına geldi ve şehre kapandı. Ardından Berkyaruk ordusu ile birlikte İsfahan civarına geldi. Bunun üzerine onu uzaklaştırmak isteyen Terken Hatun hazineden çok fazla para harcamaya başlamıştı. En sonunda emirleri araya sokan

---

çağırarak onlarla birlikte yemek yedi. Daha sonra Sultan atına bindi. İşte bu sırada amcasını getirdiler ve atından indirdiler. Kavurd Bey'in başındaki şapkasını aldılar ve sultanın önünde yeri öpmesini istediler. Ancak Kavurd bu isteği yerine getirmeyince Melikşâh atıyla kendisine yaklaştı ve boynuna sarılarak "Ey amca! Sen çok uzak bir yerden geldin. Atına bin ve bizimle gel!" dedi. Emîr Savtekin'e teslim edilen Kavurd Bey emîrin çadırına götürüldü ve burada hapsedildi. Bu durum karşısında amcası Melikşâh'a iletilmek üzere "Beni öldürerek Selçuklu hânedanının mahvetme! Benim hakkımda Nizâmülmülk'ün sana yaptığı tavsiyelere kulak asma ve bana Türklere yakışacak şekilde davran! Ben, babanın ölümünden beri harcadığım paraları sana vereceğim ve ülkemi sana teslim ederek Suriye ve Hicaz'a gideceğim." sözlerini söyledi. Ancak onun dediklerine aldırış edilmedi ve bir saman yığınının üzerinde Hemedan'a gönderildi. Kavurd Bey burada Ebû Hâşim el-Câferî'nin evinde hapsedildi. Melikşâh birkaç gün sonra eve gelerek oturdu. Bu arada Kavurd Bey'i öldürmek üzere de bir Kıpçak görevlendirdi. Kavurd Bey Kıpçak'ı görünce onun ne için gönderildiğini anladı ve kendisinden beklemesini isteyerek kalktı ve dört rekat namaz kıldı. Ardından da Kıpçak yayın kirişini Kavurd Bey'in boynuna geçirdi. Kendisi bir saat kadar mücadele etti ise de sonunda pes etti ve boğularak öldü. Kavurd Bey'i İbrahim Yınal'ın mezarının yanına defnettiler. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'atü'z-zamân*, s. 191-192; Kavurd Bey'in yakalanması ve öldürülmesi konusundaki bir diğer rivayet için bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 118-120.

⁴⁸ Sibt İbnü'l Cevzî, *Mîr'atü'z-zamân*, s. 192.

⁴⁹ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 125-126; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 39; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 267; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 48; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mîr'atü'z-zamân*, s. 192; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 35-36.

⁵⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'atü'z-zamân*, s. 194; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 43-44.

⁵¹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 158.

Terken Hatun Berkyaruk'u babasının mirasından 500 dinar vermesi karşılığında gitmeye ikna etmişti. İşte yapılan bu anlaşma sonucunda buradan ayrılan Berkyaruk Hemedan şehrine gitti⁵².

Bu dönemde Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen bir diğer hanedan üyesi de Sultan Melikşâh'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş idi. Dımaşk'tan Halep istikametine doğru yola çıkan Tutuş'a karşı Kasımüdevle Aksungur ve Bozan kuvvetlerini birleştirdiler⁵³. Berkyaruk ise Musul valisi Kürboğa ile onlara yardımcı kuvvetler gönderdi⁵⁴. Böylelikle Aksungur, Bozan ve Kürboğa bir araya gelmiş oldular. Ancak Tutuş 487 (1094) yılında yaptığı savaşı kazanarak Aksungur'u öldürdü. Ardından Halep'e giderek şehri kuşattı. Bozan ve Kürboğa ise daha önce buraya gelmişti. Tutuş ise Halep'i ele geçirerek her ikisini de esir etti. Daha sonra Harran ve Urfa'yı ele geçirmek maksadı ile Bozan'ı da öldürdü. Kürboğa'yı ise esir olarak Hıms'a gönderdi. İşte bütün bu şehirleri ele geçiren Tutuş el-Cezire bölgesine giderek burayı da aldıktan sonra Hemedan'a yöneldi ve şehri ele geçirdi. Nitekim bu sırada şehirde Fahrülmülk b. Nizâmülmülk bulunuyordu. Aslında Fahrülmülk Horasan'daydı ancak Sultan Berkyaruk'un hizmetine girmek için buradan ayrılmıştı. Ancak Mahmud b. Sultan Melikşâh'ın İsfahan'daki kumandanlarından birisi olan Emir Kamac, Fahrülmülk'e saldırıp mallarını yağmalamıştı. O da kaçarak Hemedan'a gelmişti. İşte ona bu şehirde rastlayan Tutuş kendisini öldürmek istemişti. Fakat Yağsıyan onu affetmesini istedi ve Tutuş'a halkın Nizâmülmülk ailesine sempati duyduğunu ve bu sebeple Fahrülmülk'ü vezir tayin etmesini söyledi. Tutuş da kabul ederek onu vezir tayin etti. Daha sonra da Bağdat'a haber göndererek hutbenin kendi adına okutulmasını istedi. Bu arada 487 yılının Şevval ayında (Ekim-Kasım 1095) Berkyaruk amcası Tutuş karşısında mağlup oldu⁵⁵. Bu olayın ardından Tutuş yeniden Hemedan'a döndü⁵⁶. Çiçek hastalığına yakalanan Berkyaruk ise bu zor

⁵² Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 138; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 136-139; Şebankarei, *Mecmuai'l-ensab*, s. 106; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 31-32.

⁵³ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 380; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 85; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 75.

⁵⁴ Hüseyinî ise bu konuda Sultan Berkyaruk ve atabeginin kendi eğlenceleri ile ilgilenip bu mesele ile meşgul olmadıklarını ifade eder, bkz. *Ahbâr*, s. 52.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 380-381. Tutuş'un saltanatu ele geçirme çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000, s. 137-158; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 197-201.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 390.

hastalıktan kurtulduktan sonra asker toplayarak Hemadan'a geldi⁵⁷. 17 Sefer 488 (25 Şubat 1095) tarihinde savaştılar ve sonunda Tutuş, Berkyaruk ile giriştiği mücadelede öldürüldü⁵⁸.

Berkyaruk ve Muhammed Tapar Mücadelesinde Hemedan Şehrinin Durumu

Hemedan şehri Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesinde önemli bir yer tutmuştu. Bu önemli merkezi elinde tutmanın her iki taraf için de faydasının olduğu ve bunun için mücadele ettikleri görülmektedir. Nitekim Sultan Mahmud'un beklenmedik bir şekilde çiçek hastalığından 487 (1094) ölmesi ile Berkyaruk Selçuklu tahtına oturmuştu. Ancak 492 (1099) yılında kardeşi Muhammed Tapar'ın isyan etmesiyle bu meseleyi ele almak durumunda kaldı. Berkyaruk ilk olarak kardeşi Muhammed Tapar adına okunmaya başlayan hutbeyi kendi adına çevirdi. Ardından da Bağdat'tan Şehrizur'a gitti. Burada Türkmenlerden ve diğer kavimlerden pek çok kişiyi kendi etrafında topladıktan sonra kardeşi Muhammed ile savaşmak için ona doğru ilerledi. İşte bu sırada Hemedan reisi de Sultan Berkyaruk'a mektup göndererek onu Hemedan'a gelmeye ve kardeşinin tarafında olan emîrlerin iktâlarını ele geçirmeye teşvik etti. Ancak Berkyaruk onu dinlemeyerek kardeşinin üzerine yürüdü. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında 4 Receb 493 (15 Mayıs 1100) yılında Hemedan yakınlarındaki Sefîdrûd mevkinde savaş yapıldı. Bu muharebe Berkyaruk ile Muhammed arasındaki ilk cenktir. İki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu mücadelenin sonunda Bağdat'ta tekrar Sultan Muhammed adına hutbe okunmuştur⁵⁹.

Bu arada Sultan Berkyaruk amcası Arslan Argun'un 7 yaşındaki oğlu Alp Argun'a Hemedan ve Rey bölgelerini ikta etti. Nitekim daha önce Melikşâh kardeşi Arslan Argun'a Hemedan ve Save civarında 7.000 dinarlık ikta vermişti. Hatta kendisi Melikşâh'ın ölümü üzerine Berkayruk ve Mahmud arasındaki mücadeleyi fırsat bilerek önce Nişabur üzerine yürümüş, burayı ele geçirmese de Merv, Belh ve Tirmiz'i almaya muvaffak olmuştu. Ancak Arslan Argun 17 Sefer 490 (3 Şubat 1097) tarihinde öldürüldü. Bu arada amcasının Horasan'ı işgal edeceğini öğrenen Berkyaruk kardeşi Sencer'i buraya tayin ederek kendisine

⁵⁷ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 139-140; Reşîdüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 141-142.

⁵⁸ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 140; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 53; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 86; Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzide*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 353-354; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 204.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 426-427; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 37; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 82; Özeydîn, *Sultan Muhammed*, s. 18; Özeydîn, *Sultan Berkyaruk*, s. 62.

asker vermişti. Arslan Argun'un ölümünden sonra askerleri onun yedi yaşındaki oğluna itaat ettiler. Sencer Horasan'a gelip de Dâmgân'a girdiğinde durum bu şekilde idi. Çocuğun etrafında toplanan askerler 5.000 kişi kadardı ve babasının hazinelerini yağma etmişlerdi. Sultan Berkyaruk'dan iktâ istediler ve sultan da kendilerine daha önce Arslan Argun'a verilmiş olan Hemedan'ı verdi ve kardeşi Sencer'i de yine Horasan'a tayin etti⁶⁰.

Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki mücadele ise tüm hızıyla devam etmekteydi. İşte bu dönemde Muhammed Tapar Hemedan'a geldi ve burada beş kez nevbet çaldırarak saltanat merasimlerini başlattı⁶¹. Nitekim iki kardeş arasındaki sorunların devam etmesi ile birlikte Hemedan sınırında 3 Cemaziyelahir 494 (4 Nisan 1101) yılında ikinci bir savaş oldu ve bu mücadelenin sonunda Muhammed Tapar bozguna uğratıldı⁶².

Daha sonra Rey'e giden Sultan Berkyaruk'un etrafında 100.000 kadar kişi toplanmıştı. Ancak bu askerler erzak sıkıntısı çektikleri için etrafa dağılmaya başladılar. Bu sırada Melik Mevdud b. İsmail Azerbaycan'da isyan edince Berkyaruk Kürboğa'yı 10.000 süvari ile onun üzerine gönderdi. Emîr Ayaz da Hemedan'da bulunan evine gidip Ramazan ayını orada geçirmek ve bayramdan sonra dönmek için izin istedi. Sultanın da kabul etmesi ile bu ve bunun gibi vesilelerle Berkyaruk'un askerleri dağıldılar. Durumdan istifade eden ve asker toplamış olan Muhammed Tapar ve kardeşi Sencer ise Sultan Berkyaruk'un üzerine yürüdüler. Öyle ki ona adamlarını toplamak için dahi fırsat vermediler. Bu durum karşısında Berkyaruk, Ayaz ile buluşmak üzere Hemedan'a doğru gitti. Ancak yolda sahip olduğu şehirlere ve Hemedan'a bir zarar gelmesinden korkan Ayaz'ın Muhammed Tapar ile haberleşerek onun tarafına geçmek istediğini öğrenince bu şehre gitmekten vazgeçti. Ardından Irak'a gitti ve burada Hulvân'a vardı. Bu arada Muhammed Tapar da Ayaz'ın kendisine katılma teklifini reddederek askerlerini Hemedan'a göndermişti. Bu durum karşısında Hemedan'dan kaçan Ayaz Sultan Berkyaruk'a iltica etti. Hulvân'da onu bekleyen sultan ise Ayaz ile birlikte Bağdat'a gitti. İşte bu durum üzerine Sultan Muhammed'in askerleri Hemedan'a girerek Emîr Ayaz'ın burada bulunan mal,

⁶⁰ Hüseyini, *Ahbâr*, s. 59-61; Bundari, *Zübdetü'n-nusra*, s. 235; Özeydin, *Sultan Berkyaruk*, s. 50.

⁶¹ Ravendî, *Rahatü's-südur*, I, 144; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 148; Şebankarêi, *Mecmuai'l-ensab*, s. 107; Özeydin, *Sultan Berkyaruk*, s. 66.

⁶² Berkyaruk ve Muhammed arasındaki savaşın ayrıntıları hakkında bkz. Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 434-435; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 88-89; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 148; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 299; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 22.

deve, at ve diğer sahip olduğu şeyleri ele geçirdiler. Ayaz'ın Hemedan'dan çıkışı aceleye geldiği için kendine ait olan emtiaların hepsini yanına alacak vakti olmamıştı. Kendisinin Hemedan'da bıraktıkları arasında 500 Arap atı da bulunmaktaydı. Rivayet edildiğine göre bu atların her birisinin değeri 300 ila 500 dinar arasında değişmekteydi. Sultan Muhammed'in askerleri Emîr Ayaz'ın evini de yağmaladılar ve adamlarının bir kısmının mallarına el koydular. Ayrıca Hemedan reisinden de 100.000 dinar elde ettiler⁶³.

Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasındaki mücadele devam ederken iki taraf doğal olarak mütemediyen hazırlıklarını yapmaktaydı. Nitekim Gence ve Arran'a bağlı bütün şehirler Muhammed'e aitti ve başlarında da Emîr Guzoğlu (Oğuzoğlu) vardı. Muhammed Tapar'ın İsfahan'da uzun süre muhasara altında kalması üzerine Guzoğlu, Emir Mansur b. Nizamülmülk ve kardeşinin oğlu Muhammed b. Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk ona yardım etmek ve bağlılıklarını göstermek için İsfahan'a doğru harekete ettiler. Rey'e gelip burada üç gün kaldılar. Yolda ise Muhammed Tapar'ın İsfahan'dan çıktığını ve Save'ye vardığını öğrenince onun yanına gittiler ve Hemedan'da Sultan Muhammed'e katıldılar. İki kardeş beşinci kez 8 Cemaziyelevvel 496 (17 Şubat 1103) yılında karşı karşıya gelmişlerdi. Her ne kadar yapılan savaşı Muhammed Tapar kaybetti ise de iki kardeş anlaşma yoluna gitmişlerdir⁶⁴. Muhammed ve Berkyaruk arasında yapılan anlaşmaya göre Hemedan Muhammed Tapar'a verilen topraklar arasındadır⁶⁵.

Muhammed Tapar Döneminde Hemedan Şehrinin Durumu

Muhammed Tapar Berkyaruk'un 2 Rebiülevvel 498 (22 Aralık 1104) tarihinde ölümünden sonra tahta çıkmıştı⁶⁶. Sultan Muhammed 500 (1107) yılında veziri Sa'dülmülk'ü görevinden azlederek öldürttü. Bu arada Ahmed b. Nizâmülmülk de ailesinin gözden düşmesi ile Hemedan'daki evine kapanmıştı. Bu sırada Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim Zeyd el-Hasenî idi ve Ahmed b. Nizâmülmülk'e sıkıntılar yaşatmıştı. Bu durum karşısında onu şikayet etmek için Sultan Muhammed'in yanına gitti. İşte Sultan Muhammed Tapar, veziri Sa'dülmülk'ü tevkif ettiği sırada Ahmed b. Nizâmülmülk de yoldaydı. Kendisi sultanın yanına gidince onu vezir olarak düşündü ve kendisine bu görevi verdi⁶⁷.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 435-436; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 85-86; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 24-25; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 69.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 474-475; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 77.

⁶⁵ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 54; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 80.

⁶⁶ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 55.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 530-531; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 99.

Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim ile ilgili kaynaklar ayrıntılı bir şekilde bilgi vermektedir. Râvendî'nin (ö. 603/1207'den sonra) kaydettiğine göre Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk Ebû Hâşim aleyhinde faaliyetlere başlamıştı. İki taraf arasındaki bu sıkıntılar devam ederken vezir Sultan Muhammed'i 500.000 dinar karşılığında Ebû Hâşim'in kendisine bırakılmasını talep etti ve sultanı ikna etti. Ancak Ebû Hâşim henüz Ziyâülmülk Hemedan'da kendisini yakalatmadan önce meseleyi öğrendi ve üç oğlu ile birlikte gizli bir yoldan bir haftada İsfahan'a ulaştı. Ardından da geceleyin kendisini Sultan Muhammed ile görüştürecektir bir kişi aradı. Lala Karatekin'e 10 kese içerisinde hazırladığı 10.000 dinarı vermesi karşılığında onu gece gizlice sultanın yanına götürmesini istedi. Lala bu teklifi kabul etti ve Ebû Hâşim'i aynı gece Sultan Muhammed'in huzuruna çıkardı. Bu sırada sultanın yanında eşi Kutluğ Hatun da bulunmakta idi. Kendisi artık yaşlanmış bir ihtiyar olan Ebû Hâşim sultana hediye olarak eşi benzeri olmayan büyük bir inci getirmişti. Ardından ağlayarak Ziyâülmülk'ün bir süredir kendisi ile ilgili yapmak istediklerini ifade ederek " *Duydum ki beni 500.000 dinara satın almıştır.*" dedi. Sonra da seyyidliğini kastederek " *Âlemin efendisi Peygamber'in çocuğunun evladını satmayı reva görmeyecektir. Onun benim elime bırakılması şartıyla 500.000 dinarı 800.000 yapacağım.*" demek suretiyle sultana canının bağışlanmasına karşılık daha fazla altın vereceğini söyledi. Paraya düşkün olan Sultan ise vezirini kollamadı ve Ebû Hâşim ile anlaştı.

Bu olayın ardından Hemedan reisi parayı teslim edeceği hazine muhafızı ile birlikte geri döndü. Kendisi parayı elde etmek için ne malını sattı ne de borç para aldı. Bu miktarın tamamını kendi kesesinden ödedi. Ebû Hâşim'in Sultan Muhammed'e göndermeyi taahhüt ettiği paraları saymak bir hafta sürdü. Ağaclar kesilerek paraların konacağı 80 sandık ve Buhara kumaşından keseler dikildi. Her bir keseye 10.000 dinar konularak sandıklara yerleştirildi. Ardından ağızlarına tahtalar çakılan sandıklar demirler ile de sağlamlaştırıldı. 40 katıra 800.000 dinar yüklenerek sultanın kölesi olan hazine muhafızı ile birlikte yola çıkarıldı. Ayrıca 1.000 dinar da köleye verildi. Altınlar bir aylık yolculuktan sonra Sultan Muhammed'e ulaştığında Muhammed Tapar " *Bu parayı bu kadar çabuk nereden buldu?*" diye sorduğunda kölesi " *Hepsini hazinesinden çıkardı. Vakit ise tartmak, kontrol etmek ve yerleştirmek için geçti. Yoksa hemen aynı günde kulunuzu geri*

gönderirdi." cevabını verdi. Sultan Muhammed dahi Ebû Hâşim'in bu servetinden dolayı hayrete düştü⁶⁸.

Bu mesele ile ilgili Bundârî (ö. 643/1245) eserinde de bir takım bilgiler vermektedir. Kendisinin bildirdiğine göre Sultan Muhammed'in Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim'e karşı fikri değişmişti. Nitekim devlet erkânından bazı kişiler Mütevec b. Ebi Sâdil Hemedani'yi Hemedan şehrinin reisliğine heveslendirmişlerdi. Nitekim kendisi reis tarafından bazı muamelelere maruz kalmış ve işini bırakmak durumunda kalmıştı. İşte bu kişiler bu durumu mevcut reis olan Seyyid Ebû Hâşim'e muhalefet için bahane ettiler. Hemedan reisinin ve oğullarının üstünden evlerinin kapılarını kilitleyerek kaçacak yollarını da kapattılar. Ayrıca pek çok mal ve mülkün yanı sıra 700.000 kızıl altın talep ettiler. İşte Sultan, Bundârî'nin eserinin ilk müellifi olan Enûşirvan'a⁶⁹ bu miktarı ondan alması için Hemedan'a gitmesini emretti. O da şehre giderek miktarın kendisine çok fazla geldiği ve ihtiyar olan Hemedan reisine yardım edeceğine ve onun meselesini halledeceğine söz verdi. Ebû Hâşim de yalnız kendi hazinesinden 700.000 altını müellife verdi. Bu miktarı verirken de kimsenin yardımına ihtiyaç duymadı. Müellif de bu malı İsfahan'a götürdü. Burada Sultan Muhammed Tapar'a meselenin içyüzünü anlattı. Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim hakkında söylenenlerin doğru olmadığını ve muhaliflerin sözleri olduğunu ifade etti. Bunun üzerine Sultan Muhammed onun tekrar reisliğe getirilmesini buyurdu. Ayrıca Seyyid Ebû Hâşim'e kıymetli hilatler de gönderdi⁷⁰. Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim 502 yılının Receb ayında (Şubat-Mart 1109) öldü⁷¹. O öldüğünde kendisinin Sultan Muhammed Tapar'a verdiği bu 700.000 altının dışında Ebû Hâşim'in hazinesinden sultanun hazinesine 250.000 altın nakledildi. Kendisi o

⁶⁸ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 159-160; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 160-162; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 175-176.

⁶⁹ Mâlum olduğu üzere Bundârî'nin *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra* adlı eseri üç müellif tarafından tamamlanmıştır. Bunlardan ilki Şerefüddîn Ebû Nasr Enûşirvan b. Halid b. Muhammed idi. Kendisi Selçuklular döneminde divan katipleri arasında olup Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar döneminde yaşanan olaylara bizzat şahit olmuştur. (Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. XIII) İşte burada kastedilen müellif Enûşirvan Şerefüddîn Ebû Nasr Enûşirvan'dır.

⁷⁰ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 100; İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre (*el-Kâmil*, VIII, s. 557.) Ebû Hâşim nüfuzlu ve elinden iş gelen bir kişi idi. Reislik müddeti ise 47 yıldır. es-Sâhib Ebû Kâsım b. Abbad anne tarafından dedesi olurdu. Ebû Hâşim çok büyük bir servete sahipti. Hatta bir seferinde Sultan Muhammed Tapar ondan bir kerede 700.000 dinar borç para almıştı ve o da bu parayı hiçbir mülk satmadan ayrıca hiç kimseden borç almadan verebilmişti. Bu hadiseden sonra birkaç ay Sultan Muhammed'in yanında kalarak onun istediklerini yerine getirmişti. Hayır ve hasenatı azdı.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 557.

kadar zengindi ki bu paranın devlet hazinesine geçirilmesi onun ailesinin durumunu kötüleştirmede. Sultan ondan sonra şehrin reisliğini Seyyid Ebû Hâşim'in oğluna verdi⁷².

Sultan Muhammed Tapar döneminde Hemedan şehrinde gerçekleşen olaylardan bir diğeri de İsfahan kadısı Ubeydullah b. Ali el-Hatib'in öldürülmesi hadisesidir. Bâtınîler aleyhine pek çok faaliyet düzenlemiş olan bu âlim şahıs bu sebepten ötürü Bâtınîlerden çok korkar ihtiyatlı davranmak için zırh giyerdi. Ancak tüm önlemlerine rağmen Hemedan'da bulunduğu sırada 502 yılı Safer ayında (Eylül- Ekim 1108) yabancı birisi adamları ile birlikte hücum ederek kadıyı öldürmeye muvaffak oldu⁷³.

Sultan Muhammed Tapar döneminde Porsuk b. Porsuk Hemedan emîri idi. Sultanın Haçlılara karşı savaşmak üzere emrettiği askerler 506 (1111-1112) senesinde toplandılar. Bunlar arasında Musul hakimi Mevdûd, Tebriz ile Diyarbakır'ın bir kısmına hâkim olan Sökmen ve Hemedan ve çevresine hakim olmuş olan Porsuk'un iki oğlu Emîr İlbeyi ve Zengi de bulunmaktaydı⁷⁴. Aynı zamanda Sultan Muhammed Tapar Hemedan emiri Porsuk b. Porsuk'u 508 (1115) tarihinde Suriye'yi kontrol altına almakla görevlendirmişti⁷⁵.

Sultan Sencer'in Hemedan Hâkimiyeti ve Şehrin Irak Selçuklularının Eline Geçışı

Hemedan şehrine diğer Selçuklu sultanları döneminde olduğu gibi Sencer döneminde de büyük önem verilmiştir⁷⁶. Ancak aynı zamanda bu dönem Irak Selçuklu Devleti'nin de tesis edildiği dönemdir. Sultan Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) de vefat etmişti. Ancak ölmeden önce oğlu

⁷² Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 103.

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 556.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 565; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 216; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 111.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 576; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 73; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 229.

⁷⁶ Köymen'in belirttiğine göre (*İkinci İmparatorluk Devri*, s. 15) Irak-ı Acem bölgesinin dört büyük merkezinden üçü olan Kirmanşâh, Hemedan ve İsfahan'ın Irak Selçuklu Devleti'ne bırakılmış olmasına rağmen merkezi Hemedan'ın yakınlarına kadar doğrudan Sencer'in kendi şahsına tabi bir kişiye verilerek diğer şehirlerden uzak tutulmuş olması önemlidir. Bu şekilde Sencer, Irak Selçuklu Devleti'nin siyâsî ve iktisâdî açıdan şahsına karşı bir tehlike arz etmemesine özellikle önem vermiştir.

Mahmud'u veliaht ilân etmişti⁷⁷. Diğer taraftan Muhammed Tapar'ın kardeşi Sencer ise elbette hükümdarlık sırasının kendisinde olduğunu düşünerek Selçuklu tahtına sahip olmak istiyordu. Babasının ölümü ile Mahmud onun yerine tahta çıktı ve böylelikle Irak Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış oldu⁷⁸.

Sultan Sencer'in Mahmud'un hâkimiyetini tanımaması üzerine iki taraf karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlardır. Sencer Cibal, Irak ve yeğeni Mahmud'un elinde bulunan diğer yerleri de ele geçirmek istiyordu⁷⁹. Sultan Mahmud Rey'e geldi ise de burada fazla kalmayarak Cürcan'a hareket etti. Emîr Mengüpars ise Dübey's'in kardeşi Mansur b. Sadaka, Bekciyye emirleri ve diğer bazı emîrlerin komutasındaki 10.000 süvari ile Mahmud'un yanına geldi. Sultan Hemedan'a doğru yola çıktı. Bu arada veziri er-Rebib de Hemedan'da ölmüştü ve yerine Ebû Talib es-Sümeiremî vezir tayin etti. Ancak amcası Sencer'in Rey'e ulaştığını duyunca harekete geçti ve iki taraf 2 Cemaziyevvel 513 (11 Ağustos 1119) tarihinde Sâve yakınlarında karşılaştılar. Muharebenin sonucunda Sultan Sencer savaşı kazandı. Mahmud aldığı mağlubiyetten sonra İsfahan'a giderken, Sencer de Hemedan'a gitti. Bununla birlikte askerlerinin az olduğunu ve yeğeni Mahmud'un etrafında asker toplandığını görünce onunla barış yapmaya karar verdi. Hemedan'dan Kerec'e giden Sencer Sultan Mahmud'a barış teklifinde bulundu ve onu veliahtı ilan edeceğini vaat etti ve böylelikle iki taraf arasında barış yapıldı⁸⁰. Sonuç itibarıyla Sultan Mahmud, Sultan Sencer'e bağlı kalmıştır⁸¹. Bu dönemde tüm Selçuklu coğrafyasında olduğu gibi Hemedan'da da Sencer adına hutbe okunmakta ve sikke basılmaktaydı⁸².

Ancak Sultan Mahmud'un kardeşi Mesud b. Muhammed ağabeyinin hükümdarlığına karşı çıktı. Bu durum karşısında iki taraf 19 Rebiülevvel 514 (18

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 594; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 115; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları Tarihi I. Kuruluşundan Sultan Mesud'un Saltanatının Sonuna Kadar (119-1152), I. Sultan Mahmud Devri (119-1131)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.104, 1996, s. 103.

⁷⁸ Irak Selçukluları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 612.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 614-616; Kayhan, "I. Sultan Mahmud Devri", s. 105.

⁸¹ Hüseyin, *Ahbâr*, s. 67; Sultan Sencer ve Mahmud arasında müşterek sikkeler basılmıştır. Onlara ait 513 (1119-1120) ve 514 (1120-1121) yıllarında bazı paralar bulunmakla birlikte 519 (1125) yılından itibaren basılan bazı sikkelerde metbuluk ve tâbilik meselesi açıkça ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Hemedan'da basılmış altın bir sikke üzerinde bir yüzünde Sencer'in diğer yüzünde ise halife ve Mahmud'un ismi bulunmaktadır. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 21-22.

⁸² Ahmed b. Mahmud'a göre (*Selçuk-Nâme*, II, s. 48.) bu dönemde Sence adına hutbe okunan ve sikke basılan yerler arasında Nihâvend, Irak, Horasan, Tâberistân, Kirman, Sicistan, İsfahan, Hemedan, Rey, Azerbaycan, Ermeniyeye, Arran, Bağdat, Mısır, Diyarbekir, Rebia, Suriye, Mekke, Medine ve Yemen bulunmaktaydı.

Haziran 1120) tarihinde Hemedan kapısında karşı karşıya geldiler ve Mesud'un ordusu bozuldu⁸³. Sultan Mahmud kardeşi Mesud'u affetmişti. Mesud'un atabegi Cüyüş Bey Esedabad sınırlarında Mesud'u bekledi ise de o gelmedi. Bunun üzerine Musul'a giden Cüyüş Bey Sultan Mahmud'un kardeşini affettiğini öğrenince o da Mahmud'un yanına gitmeye karar verdi ve Hemedan'da iken ona yetişerek huzuruna vardı⁸⁴.

Bu dönemde Hemedan şehrinde gerçekleşen olaylardan birisi de meşhur Kadı Ebû Sa'd Muhammed el-Herevî'nin Abbasi halifeliğinden Sultan Sencer'e elçi olarak gönderildiği sırada 518 (1124-1125) Hemedan'da öldürülmesi hadisesidir. Bundârî'nin bildirdiğine göre vezir Dergüzînî, kadıyı öldürtmek için Bâtınîler ile anlaştı ve Kadı Ebû Sa'd Herevî camiye gittiği sırada henüz Sultan Sencer ile görüşmeden öldürüldü⁸⁵. İbnü'l-Esîr ise halifenin mektubunu Sultan Sencer'e götürmek için Horasan'a giden Herevî'nin dönüşünde Hemedan'da öldürüldüğünü yazar. Aynı zamanda Ebû Sa'd'ın Selçuklu devletinde önemli bir yere sahip olduğuna da işaret eder⁸⁶.

Sultan Mahmud 15 Şevval 525 de (11 Eylül 1131) Hemedan'da vefat etti⁸⁷. Bu durum üzerine Aksungur el-Ahmedîlî, Vezir Ebü'l-Kâsım Dergüzînî ile ittifak edip Melik Dâvud'u saltanat tahtına oturttu⁸⁸. Sultan Mahmud'un ölümünden

⁸³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, s. 119; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 363; Hüseyinî'ye (*Ahbâr*, s. 67) ve Bundarî (*Zübdetü'n-nusra*, s. 126) göre bu savaş 513 (1119-1120) senesinde olmuştur.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 3.

⁸⁵ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 137.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr bu olayı 519 (1125-1126) yılında gerçekleşmiş olaylar arasında zikreder. *el-Kâmil*, IX, 52; Ebû Sa'd Herevî'nin hayatı ve ölümü hakkında daha fazla bilgi için bkz. Murat Öztürk, "Bilâdü'ş-Şam'daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa'd el Herevî", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Konya 2019, s. 153-170.

⁸⁷ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 82; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 147. Abû'l-Ferec Sultan Mahmud'un 28 yaşında iken Hemedan'da vefat ettiğini yazar, bkz. *Abû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 364. Reşidüddîn, Mahmud'un ise 16 Şevval 525 (10 Eylül 1131) tarihinde vefat ettiğini ve saltanatının 14 yıl olduğunu, ömrünün ise 27 yıl olduğunu ifade eder. s. 190; Ayrıca bkz. Şebankarei, *Mecmuai'l-ensab*, s. 113; Hamdullah Müstevfî ise 11 Şevval 525 (9 Eylül 1131) tarihinde 27 yaşında öldüğünü bildirir, bkz. *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 364; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 173.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 82; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 121; Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul 2019, s. 37-38; Özeydin, "Ahmedîlîler", s. 168. Bundârî (*Zübdetü'n-nusra*, s. 151) eserinde Dâvud'un tahta çıkmasında Aksungur el-Ahmedîlî ile birlikte birkaç kişinin etkili olduğunu ifade etmekte ve bu isimleri zikretmektedir.

sonra Sencer Hemedan'a gelerek hükümdarlığı Tuğrul b. Muhammed'e verdi⁸⁹. Her ne kadar Sencer Irak Selçuklularının kendisine bağlı kalması için uğraştı ise de Hemedan şehri artık bu devletin merkezi idi.

Hemedan, Irak Selçuklu Devleti zamanında da yapılacak birçok muharebe için hem harekete geçme noktası hem de şehri olarak tarihte yerini almıştır; sultanların seferleri ve başka bölgelere seyahatleri sırasında vekilinin kendilerini temsil ettiği şehir olmasının yanında yine kardeşler arasındaki mücadeleler esnasında kimi zaman istilâya mârûz kalmış bir bölge olmuştur. Irak Selçuklu Devleti'nin başkenti olması hasebiyle tahtın sahibi olmak adına çeşitli faaliyetler yürüten meliklerin bu kenti ele geçirmek için yapılan mücadelelere sahne olmuş, aynı zamanda tahta oturmayı başaran sultanın hükmünün tanındığı, ilmî ve kültürel aktivitelerin şehri olmuştur.

SONUÇ

Hemedan kuruluşundan itibaren bulunduğu bölgenin en önemli şehirlerinden birisi olmuştur. Siyâsî, iktisadî ve askerî açıdan çeşitli özellikleri olan bu kent Selçukluların ele geçirmesinden sonra devletin önemli merkezlerinden birisi hâline gelmiştir. İşte bu nedenle her ne kadar Selçuklu devlet yönetiminde fethedilen yerlerin aile bireyleri tarafından yönetilmesi esası var ise de Selçuklu sultanları en başından itibaren Hemedan şehrinin bizzat kendilerine bağlı olmasını istemişlerdir. Selçuklular için Hemedan özellikle Azerbaycan, Anadolu, Irak-ı Arab ve Suriye bölgelerine doğru genişleme faaliyetlerinde ve Abbasî halifeliği ile münasebetlerde önemli bir merkez konumunda olmuştur.

Hemedan Tuğrul Bey döneminde Selçukluların eline geçmiştir. Sultan Hemedan şehrine ayrı bir önem vermiş olup kardeşi İbrahim Yınal ile de bu bölgede karşı karşıya gelmiştir. Yine Sultan Alparslan da Hemedan'ı özellikle batı seferi için önemli bir merkez olarak kullanmıştır. Ancak zaman zaman şehirde Selçuklu yönetimin karşı hoşnutsuzlukların olduğu da görülmüştür. Bu durum karşısında halkın bazı davranışlarının düzelmesi için çaba gösterilmiştir. Melikşâh döneminde yine merkezî özelliklerini devam ettiren Hemedan sultanın oğulları döneminde çeşitli taht kavgalarına da sahne olmuştur. Nitekim özellikle Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki mücadelede Hemedan şehri elde tutulması gereken önemli bir yer mevki olmuştur. Büyük Selçukluların topraklarının genişliği ve hanedan üyelerinin aralarındaki mücadele Irak

⁸⁹ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 201; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 70; Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 365; Öztürk, *Atabegler*, s. 43.

Selçuklu devletinin kurulmasına zemin hazırlarken Hemedan şehrini de bu devletin merkezi haline getirmiştir. Şehir ilmî ve kültürel açıdan da devrin önemli kentleri arasında yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara 2014.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman yay., İstanbul 1977.
- Alptekin, Coşkun, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi yay., İstanbul 1985.
- Azimî, Ebû Abdullah Muhammed *Azimî Tarihi*, yay. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 1988.
- Bala, Mirza, "Hemedan", *İA*, V/I, s. 420-425.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, Siyer yay., İstanbul 2013.
- Bosworth, Clifford Edmund, "Saldjukids", *EP*, VIII, s. 936-959.
- Browne, Stuart C, "Ecbatana", *Encyclopaedia Iranica*, VIII, s. 80-84.
- Bundârî, el-Feth b. Ali b. Muhammed, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, TTK yay., Ankara 1999.
- Ebu Dülef Mis'ar b. Mühelhil, *İran Seyahatnamesi*, Türkçe trc. ve notlar: Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap yay., İstanbul 2018.
- Fryee, N.R., "Hamadhân", *EP*, III, s.105-106.
- Gerdâzî, Ebû Said Abdu'l-Hayy, *Zeynü'l-Ahbâr*, İhtimam: Rahim Rezâzademülk, Tahran 1384hş.
- Gregory Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, I, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1987.
- Güner, Ahmet, "Kâkûyiler", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 219-221.
- Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Nüzhetu'l-kulûb*, tashih ve tahşiye: Muhammed Debir Siyâkî, Kazvin 1388hş.
- _____, *Târih-i Güzide*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2018.
- Huart, Clément, "Cibal", *İA*, III, s. 158.
- _____, "Kâkûyiler", *İA*, VI, s. 108-109.
- Hüseynî, Sadrüddîn Ebû'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe trc. Necati Lugal, TTK yay., Ankara 1999.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ali, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2014.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Türkçe trc. Murat Ağarı, Kitapevi yay., İstanbul 2008.
- İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kasım Kemâlüddîn Ömer, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar, Ali Sevim, TTK yay., Ankara 1989.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzeddîn, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, Bahar yay., İstanbul 2008.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitapevi, Konya 2001.

- _____, "Irak Selçukluları Tarihi I. Kuruluşundan Sultan Mesud'un Saltanatının Sonuna Kadar (119-1152), I. Sultan Mahmud Devri (119-1131)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 104, 1996, s. 103-130.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı yay, İstanbul 1976.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, TTK yay., Ankara 1991.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dönemi Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK yay., Ankara 1992.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, TTK yay., Ankara 1993.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK yay., Ankara 1993.
- Merçil, Erdoğan, "Emir Savtegin", *Selçuklular Makaleler*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2011.
- _____, "Ziyârilere", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 498-499.
- _____, *Kirmân Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- _____, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed, *Ravzatu's-safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Türkçe trc. ve notlar: Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015.
- Muhammedî, Meryem-Rezayî, Mustafa "Cogrâfyâ-yi Târih-i Şehr-i Hemedân ez Âgâz ta Dovre-i Selcukî ber Esâs-e Mutûn-e Muverrihân ve Cografyanevîsân", *Mecmuua-e Makalât-e Kongre-ye Mimârî ve Şehrsâzî-ye Ostân-e Hemedân*, 1395hş, s. 1-19.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- _____, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 2001.
- _____, "Ahmedîliler", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 168-169.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, I, İSAM yay., İstanbul 2013.
- Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2019.
- _____, "Bilâdü's-Şam'daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa'd el Herevî", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.11, Konya 2019, s. 153-170.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul, 2012.
- _____, *Sultan Alparslan Fethin Babası*, Kronik Kitap yay., İstanbul 2019.
- _____, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, XXIII, İstanbul 2013, s. 117-143.
- Râvendî, Muhammed b. Ali, *Rahatü's-südur ve ayetü's-sürur*, I, II, Türkçe trc. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî, *Cami'ü't-Tevârih*, *Selçuklu Devleti*, Türkçe trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2011.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK yay., Ankara 2000.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn, *Mira'atü'z-zaman fi tarihî'l-âyân'da Selçuklular*, Türkçe trc. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2011.

Sümer, Faruk, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365-371.

Şebankarei, Muhammed b. Ali *Mecmu'ü'l-ensab*, tashih: Mir Hâşim Muhaddis, Tahran 1376hş.

Şerîfiyân, Feribâ- Fikri Pûr, Ketâyûn- Heyder Pûr, Azâdî, "Berresî ve Tahlîl Mehr-i Ostovâne-i Hahamenişi Meksûfe ez Hemedân", *Faslnâme-i İlmî Fennî Hunerî*, S. 64, s. 41-48.

Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken yay., İstanbul 2009.

Xavier de Planhol, "Hamadan: Historical Geography", *Encyclopaedia Iranica*, XI, 605-607.

Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub, *Ülkeler Kitabı*, Türkçe trc. Murat Ağarı, Ayışığı yay., İstanbul 2002.

Yağmâyî, Emânullah- Pûrşabâniyân, Zehrâ, "Huviyet-i Târih-i Cografya-yi Hemedân der Mutûn-e Muverrihân-e İslâmî ez Âgâz ta Asr-i Kâcâr", *Sohen-e Târih*, 25, Pâyîz ve Zemestân 1393hş, s. 29-50.

Yakut el-Hamevi, Ebî Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut t.s.

Yazıcı, Tahsin, "Hemedan", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 183-185.

Zârî, Muhammed İbrahim-Rezâyî, Mustafa, "Cografyâyî-e İktisâdî-ye Deşt-i Hemedân – Behâr-e der Dove-ye İslâmî (ez Karn-e Sevvom-e Hicrî ta Evâhir-e Dove-i Kâcâriyye) ber Esâs-e İsnâd-e Mektûb-e Târihî ve Cogrâfyâyî", *Pejuheşnâme-i Târih-i İctimâî ve İktisâdî*, VII/2, Pâyîz ve Zemestân 1397hş, s. 45-71.

Zârî, Muhammed İbrahim, "Sahtar-e Kalbodî - Fezâ-yi Şehr-i Hemedân ez Agâz-e Dove-i İslâmî ta Pâyân-e Dove-i Kâcâr Beresâs-e Medârik ve Şevâhid-e Mevcud", *Nâme-i Bastânşinâsî*, 1 (Pâyîz ve Zamestân) 1390hş, s. 57-82.

Zerrinkûb, Abdülhüseyn, *Târih-i İrân Bad ez İslâm*, Tahran 1387hş.